

Символічний простір інформаційного суспільства: зорві аберації віртуальності

Лариса Нагорна,

доктор історичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Інформаційне суспільство, яке ще недавно сприймалося як ідеал-типова теоретична конструкція, стає звичним тлом нашого життя. Ми швидко оцінили його очевидні переваги: зручності електронного зв'язку, майже миттєві швидкості у передачі інформації, а головне – можливість особистої участі кожного в електронних діалогах будь-якого рівня. Новий простір мережевої активності – блогосфера – незмірно розширив межі політичного дискурсу, зробив його більш масовим. Сформувалася, зрештою, специфічна гіперреальність, основу якої становить як нова віртуальна ідентичність суб'єкта, так і новий тип кіберспільноти.

Переворот, пов'язаний із змінами у техніці комунікації, фахівці порівнюють з такими кардинальними віхами у розвитку цивілізації, як винайдення абетки, писемності, друкарського верстата [1]. З ним співвідносять і нове перекодування традиції – приблизно у тому ж обсязі, який спричинили поява фотографії, кінематографа, телебачення. Отже саме час замислитися над проблемами впливу нових інформаційно-комунікаційних технологій на сферу культури, з одного боку, і політики – з іншого. Варто поглянути на проблему й ширше: що означає сьогодні і що означатиме завтра феномен віртуальності у соціогуманітарному просторі?

Глобалізація комунікацій і віртуалізація культури – це два процеси, які йдуть паралельно і створюють безліч ареалів взаємовпливу. У їх взаємодії розмиваються звичні уявлення про час і простір як детермінанти буття людини, виникає уявне, але з очевидними ознаками всепроникності, поле комунікацій. Сучасні інформаційні технології на

основі граничного стиснення простору і часу забезпечують інтерактивну взаємодію у будь-якій точці земної кулі. Мережа Інтернет стала потужним фактором мобілізації соціального капіталу, активізації громадянського суспільства.

Утім, поширені на рубежі тисячоліть очікування того, що разом з інформаційною революцією людство дістане принади електронної демократії, гібридні ідентичності з прозорими кордонами, космополітичну етику відповідальності, не справдилися. Навпаки, побічним ефектом глобалізації та всесвітньої комунікації стала активізація явищ гетерогенності, локалізації, фрагментації, що змусило політологів спішно вводити в обіг гібридні терміни – „глокалізація”, „глоболокалізм”, „фрагмергація” тощо.

Сьогодні вже очевидно, що віртуальність є загальною тенденцією розвитку цивілізації. Прорив людства від предметної реальності до віртуальності філософи пояснюють перетворенням інформації з властивості й атрибута матерії на багато в чому автономну субстанцію і появою на цій основі матричної, інформаційно-проективної картини світу. У кіберпросторі є все, що оточує людину в реальному житті, але в трансцендентальній (віртуальній) формі – від віртуального спілкування до віртуальної любові й смерті. Пересічна людина сприймає віртуальність як „квазі-”, „псевдо-”, „недореальність”. Але занурення у Мережу відкриває для людини можливість відірватися від соціуму з його реальними проблемами, створює ілюзію виходу у вільне віртуально-космічне плавання. Втеча від суб'єктності в уявний простір свободи закінчується втечею від реальності, і тепер уже не буття, а „небуття” визначає свідомість, стає способом (не)життя [2]. Можна сперечатися щодо того, в який спосіб людство має долати нову небезпеку. Але не усвідомлювати її – означає роззброїти людину перед грізними викликами сучасності.

Потрібне, отже, істотне переосмислення усього комплексу проблем, пов'язаних зі сферою символів – з простеженням діалектики процесу символізації та її відображення в громадській думці. Адже символічний капітал культури є потужним суспільним ресурсом, і його роль має тенденцію до зростання. П. Бурдьє був недалекокий від істини, коли поставив культурний капітал в один ряд з економічним щодо ступеня впливу на суспільні зміни. В міру того, як втрачала свій евристичний потенціал редуційна марксистська модель взаємодії базису і надбудови, набували чималої ваги як уніфіковані системи символізації, так і трактування суспільно-символічного як неусвідомлюваного важеля впливу на історичний процес, конститутивної преамбули усього суспільного розвитку. Сучасні теорії символізації відштовхуються від висунутої К. Леві-Стросом концепції символічних систем, а також від „теорій символічного” Ж. Лакана – з проведенням межі між Реальним, Умовним і Символічним. Символічна влада культурних феноменів базується на „кредиті довіри” до тих свідомісних конструктів і зразків поведінки,

які індивід вважає для себе значущими. Цінності, принципи і традиції, перетворені на своєрідний „символ віри”, стають ефективним типом формування „магічної свідомості”, яка протистоїть раціональному типу мислення й поведінки.

Усе, що стосується місця і ролі символів у сфері культури, легко екстраполюється і на політичну сферу. Ретельне дозування й комбінування образів у ЗМІ, широке використання Інтернету в політичних акціях створюють феномен віртуальної політики, здатної моделювати проблеми і навіть події. Суспільство починає звикати до того, що в сучасній політиці взаємодіють не стільки політичні інститути й відповідні норми, скільки віртуальні образи, бренди, іміджі, що нав'язуються елітою. Вони, власне, й домінують у ситуаціях доленосного вибору. Ціна помилок внаслідок цього стає надзвичайно високою.

Маніпулювання масовою свідомістю в усі часи було ефективним знаряддям політиків у боротьбі за владу і власність. В умовах інформаційного суспільства його можливості на порядок зросли. Сучасні PR-технології дають змогу вправно грати на відчуттях ущемленої соціальної справедливості й національної гідності, апелювати до архаїчних пластів свідомості та низьких інстинктів для провокування відповідних психологічних реакцій. Негативні іміджі ворога, спотворені авто- і гетеростереотипи, перекручені уявлення про демократію й тоталітаризм створюються тепер значно простіше. Рівень політичної культури населення і ефективність застосування символічного політичного капіталу перебувають при цьому у зворотному взаємозв'язку. Люди, мало обізнані із законами функціонування „політичної кухні”, легше піддаються навіюванню, стаючи жертвами політичних авантюристів і демагогів.

Загрози, створювані віртуалізацією політичних феноменів, легко пояснити за допомогою теорії „розмноження симулякрів” Ж. Бодріяра. Виникаючи як копії реального, фальшиві симулякри швидко набувають автономного статусу, задаючи своєрідні „модні канони” для найрізноманітніших сфер суспільного буття. Зрештою, саме вони і формують ту „гіперреальність”, у якій образи відокремлюються від своїх реальних прототипів і функціонують у суспільній свідомості за законами міфу. А міфи, як відомо, існують у позараціональному просторі. Вони сприймаються „на віру” і не піддаються науковій верифікації.

Термін „гіперреальність” Ж. Бодріяр запропонував для відтворення умов, за яких імітація певного феномена набуває більшої легітимності й цінності, аніж сам оригінал. Відмінність між первісним референтом і репрезентацією розмивається і зникає. Виникає криза репрезентації: символічне прагне посісти домінуючі позиції у формуванні уявлень про світ. Принципом існування „віртуальної трансреальності” стає процес примноження „беззмистовних сутностей”, „оперативних копій”. „Революція симуляції” не тільки усуває межу між реальністю та ілюзією, але й створює суспільний простір, у якому неможливо провести грань між правдою та

оманою. Будь-який політичний скандал роздувається до такої міри, що суспільство перестає відчувати різницю між моральністю й аморалізмом. А на масовому рівні такий стан породжує цілковиту деградацію цінностей, порушення усіх принципів приватності, нерозрізнення добра і зла. „Пустеля розростається”, виникає „енергетичний глухий кут” [3].

Для наукового пізнання світу таке занурення у „гіперреальність” становить величезну небезпеку. Являючи собою форму атаки на раціоналізм, гіперреальність руйнує рубіж між фактом та ілюзією, внаслідок чого сама необхідність раціоналістських дискурсів і раціоналістської критики ставиться під знак питання. Не випадково Ж. Дельоз, чия теорія імітацій на кілька років випередила бодірярівську, на схилі життя прагнув більшої визначеності, пропонуючи замінити розпливчатий термін „симулякр” на більш конкретний – „монтаж” (assemblage). „Гіперреальність наслідувань (симуляцій)” здатна заколисати людство принадною казкою і, звузивши простір наукового діалогу, широко відкрити двері для безпринципного популізму й технологій монтажу уявної реальності.

Ефект ослаблення звичного комунікаційного поля під впливом віртуальної гіперреальності людство вже відчуло: можливості діалогу, які ще недавно уявлялися майже безмежними (аж до діалогу цивілізацій), різко скорочуються. Його витісняють політичні шоу, і перед телевізійними камерами постають вже не мислячі особистості, а відповідно запрограмовані роботи-манекени. В міру розширення світу символів небачено зростають масштаби інформаційної агресії: звинувачення опонента у зраді, крадіжках, шизофренії вже нікого не шокують. Чим слабшою стає реальна влада, тим очевиднішим стає зростання влади засобів масової інформації. Постійно відчуваючи на собі яскраве світло софітів, політики дбають не про відповідність між власними словами й ділами, а про розширення простору політтехнологій і політреклами.

Чим це обернулося в Україні, соціум бачить щодня й щогодини. У жорстокій інформаційній війні конкуруючі політичні сили намагаються діяти „на випередження” і дедалі більше руйнують на лише авторитет країни та власний імідж, але й самі основи цивілізованого співжиття. Замість реальних пошуків виходу з всеосяжної системної кризи суспільству пропонуються безбарвні імітаційні моделі, єдиним призначенням яких є перекладення кризового тягаря на найменш захищені верстви населення. Поспіхом проштовхнувши через Верховну Раду не просто нереальний, але й позаправовий (голосування, як виявилось, було сфальшоване) бюджет, позбавлена реальної більшості правляча коаліція вирушила до „тепліх морів” і засніжених гір, не надто переймаючись зривом газових домовленостей із стратегічним партнером. Наслідком стало перетворення корпоративного газового конфлікту спочатку на інституційний, а потім і на міждержавний – з відповідним загостренням кризових проявів, наростанням демодернізації і деградації. Але й у цих украй важких умовах вітчизняні еліти почали новий рік не з вироблення узгоджених програм

дії, а з нової спіралі конфронтації.

Не хотілося б створювати враження, що українські еліти є головними винуватцями газового конфлікту на тлі надзвичайно гострої світової фінансово-економічної кризи. Очевидно, що газовий шантаж з боку Росії і безпрецедентний розмах розпочатої нею інформаційної агресії, як і її нічим не виправдані дії з перекриття магістрального шляху газу в Європу, спрямовувалися на дестабілізацію ситуації в Україні і потребували адекватної відповіді. Але, задовільно упоравшись із технічним завданням реверсного використання газопроводу, владні та залежні від них бізнесові структури не зуміли ані мінімізувати негативні наслідки протистояння, ані бодай переконливо пояснити європейській спільноті, яка стала заручником цієї ситуації, мотивацію своїх вчинків. Наслідок – не тільки величезні збитки, що ставлять під сумнів здатність України виконувати свої фінансові зобов'язання, але й втрата її репутації як надійного партнера в економічних стосунках.

Жодною мірою не виправдовуючи дії російської влади (які, до речі, завдали відчутного удару по її власній економіці та міжнародному авторитету), не варто закривати очі й на те, що ті дії значною мірою були спровоковані як відвертим протистоянням гілок української влади, так і незваженою, налаштованою на конфронтацію позицією Президента В. Ющенка і підпорядкованих йому державних структур. Педальовання неприязні та нагнітання пристрастей у міждержавних стосунках завжди провокує відповідні емоційні реакції, а обидві сторони упродовж минулих чотирьох років надто багато робили для того, щоб переводити розбіжності у русло конфронтації і навіть ворожнечі.

Сьогодні ми вже вкотре „маємо те, що маємо”, а саме – виразну тенденцію до розвитку подій (насамперед, в Україні, але, ймовірно, і в міждержавних стосунках) за сценарієм так званих ресентиментних реакцій. Введено Ф. Ніцше поняття „ресентимент” означає доведений до автоматизму й рефлексу емоційний стан ворожості, що супроводжується реактивацією озлоблення – аж до переходу його у ненависть і війну „на знищення”. Феномен ресентименту виникає на ґрунті слабкості, заздрості, неприязні, але про його наявність можна говорити лише тоді, коли відчуття ворожості (часто як віддзеркалене усвідомлення власної неповноцінності) сублімується в особливу систему моралі (точніше – цілковитого аморалізму). Вибудовується „образ ворога”, який цілковито заперечує всю систему цінностей, яку сповідують опоненти. Для реанімації відповідних стереотипів мобілізуються ресурси історичної пам'яті. На уявного ворога перекладається відповідальність за власні невдачі; паралельно в обіг запускається критична маса популістських обіцянок. Робиться все для того, щоб вибудована на такому фундаменті „ресентимент-ідеологія” стала конструктом масової свідомості.

У діях за такою логікою не так вже й багато нового. Досить згадати, як вправно використовувалися у радянській міфотворчості образи „ворогів

народу” для конструювання позірної спорідненості „своїх”. Навряд чи вітчизняних політиків приваблюють лаври більшовицьких ідеологів, але вони, здається, й досі не можуть зрозуміти, що педалюванням ворожості можна, у кращому випадку, вибудувати систему „мобілізаційного підданства”, ґрунтовану на жорсткому диктаті. Поки що ж постійний пошук „ворога” не тільки розширює уявне „коло зла”, але й стимулює настрої щодо застосування насильства, а отже прокладає шлях до авторитаризму.

Невміння і небажання наших політиків відшукувати платформу для співробітництва задля украй потрібних країні реформ створює ефект тупцювання на місці і поглиблення суспільної деморалізації. Дотепні публіцисти уже зареєстрували появу в українському суспільстві феномена „калькулятивного політика”, який постійно апелює до закону й моралі, але на практиці керується відчуттями злопам’ятності і мстивості, ревності й заздрощів. Нова діловитість постає як реалізм пристосування й імітаційності, живлячись, між іншим, постійною зміною силових співвідношень. За Ю. Іщенком, „політичний наполеонізм” паразитує на цій імітаційності й породженому нею скепсисі щодо політики. „Відтак складаються підстави для політичного цинізму й фарисейства, а двозначність політичного мислення (горезвісні „подвійні стандарти”) призводить до постійного переозначування і нової символізації позицій „ми - вони”, „свого - чужого”, „справедливого - несправедливого”, „доброго - поганого”, „доцільного - законного” тощо” [4].

Те, що „політичний наполеонізм” української влади незмірно розширює зону політичних ризиків, доказів уже не потребує. Те, що ризики сьогодні набувають нової якості, теж очевидно. Дезорганізований соціум втрачає критерії правильності напрямів руху, а „калькулятивні політики” – доцільності тих чи інших практичних кроків. Співвідношення користі і загроз не усвідомлюється ні на елітному, ні на масовому рівні. У. Бек, автор книги про „суспільство ризику”, виявив цікаву закономірність: ризики здатні множитися за законами розширеного відтворення. Знання про ризики породжує нові соціальні потреби, нові ринки і, зрештою, нову економіку ризиків, яка бурхливо зростає. Свою ціну, інколи дуже високу, має і невизнання тих чи інших ризиків. Саме тому соціально усвідомлені ризики є політично вибухонебезпечними [5]. У межах комунікації ризиків відбувається їх синергетична нелінійна взаємодія, відбувається інверсія одних ризиків в інші. При цьому постійному випробуванню піддається не лише міцність інституційної системи, а й механізми взаємодії індивідів, груп, спільнот.

Розширення зони політичних ризиків в умовах інформаційної революції не в останню чергу зумовлюється перенесенням центрів впливу на суспільну свідомість із сфери політичних інститутів у царину комунікацій. Сегментовані, орієнтовані на цільову аудиторію засоби масової інформації створюють своєрідну систему, яку автор концепції мережевого суспільства

М. Кастельс назвав контрвладою. Комунікаційний простір дедалі більше стає полем гостро конкурентних відносин, у суті яких важко розібратися пересічному громадянину. Внаслідок цього зростає персоналізація політики. Сам образ політичного лідера перетворюється на товар, який продається і купується. Персоналізація перетворює електоральний процес на змагання гаманців. Одночасно дістають шанс більш широкої присутності у комунікаційному просторі різні протестні рухи, результат втручання яких у політичний процес важко передбачити [6].

Небезпечне розширення простору соціального цинізму – ще один наочний результат імітаційності в політиці та віртуалізації її образів. Рафінований цинізм на масовому рівні виникає як реакція пристосування до умов, коли працювати з повною віддачею стало неprestижно, навіть не вигідно. Руйнування ціннісно-нормативних порядків на тлі загальної деморалізації породжує настрої фрустрації, депресивні синдроми, явища „негативної мобілізації”, прояви ксенофобії і навіть расизму. Орієнтація на примітив і „гламур” – це лише побічні прояви типу поведінки, породженого наростанням бездуховності та соціального інфантилізму.

Поки що важко прогнозувати, з яким рівнем політичних ризиків зустрінеться український соціум внаслідок газового конфлікту початку 2009 року. Хотілося б, щоби конфлікт зупинився на рівні мікроризиків і не переріс на макроризик, пов'язаний зі соціальними збуреннями чи відчутними політичними втратами. Якщо застосовувати класифікацію Ч. Кеннеді, то цей ризик можна відносити до категорії екстра-легальних, оскільки його джерела перебувають переважно поза легальними структурами країни. Але він має і чимало рис, притаманних легально-урядовому ризику, бо є прямим продуктом деформацій політичного процесу, спричинених недостатнім професіоналізмом і млявими діями владних структур [7].

Зрозуміло, що ризики створює не сама віртуальна гіперреальність, а ті зорові аберації, якими вона супроводжується. Інтерактивність створює ілюзію всемогутності розкутого інтелекту, а технічні можливості Інтернету стимулюють нові форми насильства. Молодь, що тягнеться до всього нового, легко сприймає „розкуті” форми взаємодії у кіберпросторі і часто опиняється в полоні хакерської субкультури, а точніше – антикультури. Шлях від простого зацікавлення можливостями мистецтва шифрування інформації до кримінальних злочинів виявився дуже коротким. Феномен хактивізму, породжений прагненням використання кібератак з політичною метою, може суттєво змінити структуру символічних репрезентацій і надавати нових обрисів акціям громадянської непокори.

Очевидно, що міра політичних ризиків, як і кінцевий результат протистояння влади і контрвлади у мережевому соціумі, цілком залежить від своєчасного і результативного реагування на їх причини. На ускладнення, пов'язані із світовою фінансово-економічною кризою, держави відгукуються по-різному, але незмінним імперативом є не

лише концентрація фінансових ресурсів, але й стимулювання соціальної активності громадян, оптимізація відносин влади, громадянського суспільства і бізнесу. Не так важливо, якими поняттями передається така стратегія – *society empowerment* (наділення суспільства відповідними повноваженнями) чи, приміром, *distributive governance* (розподільче управління). Головне полягає в тому, щоби людина постійно відчувала свою включеність у суспільні справи, підтримувала відповідний рівень трудової етики, ощадливо ставилася до ресурсів. У кризових умовах обов'язком влади є не тільки турбота про громадянський мир, баланс стримувань і противаг, але й культивування у суспільстві культури компромісу, ідеологічної та релігійної толерантності, етики відповідальності.

Коли щодня спостерігаєш, як українські політики найвищого рангу вихлюпують одне на одного неймовірні порції бруду й „компромату”, то стає якось незручно навіть порушувати питання про культуру конфлікту – тим більше, що саме це словосполучення „не прижилося” ні в науковому, ні в політичному дискурсі. Українській ментальності взагалі не притаманне цнотливе ставлення до норм конфліктної взаємодії – діяли або за принципом „моя хата скраю”, або вдавалися до силових сценаріїв „розрубання” конфліктів. Компроміс традиційно розглядався як поразка чи наслідок зради. Європейська традиція у ставленні до конфліктів інша – там їх часто розглядають як засіб підтримання рівноваги, механізм „випускання пари”. Тому й поняттям „культура у взаємодії” (*culture in interaction*) позначають не лише принципи ділового та особистісного спілкування, але й колективні уявлення, символи, коди, що структурують простір взаємовідносин, у тому числі й політичних.

Якщо краще придивитися до джерел нинішнього протистояння українських еліт, то за банальним „перетягуванням каната” проглядатиметься не лише боротьба за ресурси і симпатії виборців. Країна опинилася у стані своєрідної „компресії” (термін О. Ахієзера), спричиненої, насамперед, взаємозапереченням елементів традиційної і ліберальної політичної культури. Коли одна частина соціуму обстоює пріоритети етноорієнтованої моделі з преференціями для титульної нації, а інша орієнтується на полікультурність і захист прав людини, досягнення консенсусу є аж надто проблематичним. У таких умовах ані правова система, ані суспільна мораль не стимулюють належним чином зацікавлення індивіда у розвитку громадянської культури, культури конкуренції, культури довіри й відповідальності у будь-якій сфері міжгрупових і міжособистісних взаємин. Все це разом перетворює нашу політичну мову на різновид діалогу на комунальній кухні. Кожен бурхливо звинувачує опонента, не вдаючись до найменшої спроби адекватно оцінити ступінь власної відповідальності за стан справ. А неефективність і корумпованість судової системи взагалі виводить поняття „відповідальність” за межі політичного поля.

Тягар такої „компресії” не під силу витримати навіть потужній державі.

Українська ж держава все ще слабка і, ніде правди діти, перебуває у стані значної економічної залежності та політичної нестабільності. Тому і її символічна система має переважно захисний, оборонний характер. Несприйняття інакшості супроводжується постійним пошуком ворога. Політика дедалі більше набуває виразних ознак „гіперреальності” – захмарні обіцянки і „прориви” не дістають жодного втілення в реальних діях. В результаті відбувається те, що філософи називають „втечею від універсалізму” і переходом на позиції релятивізму. Універсалістська етика поступається місцем груповій – з постулатом незаперечної правоти „свого”. Все це не тільки руйнує фундаментальний базис культури діалогу, але й становить реальну загрозу національній безпеці.

Чим слабшою є держава, тим вразливіша вона перед сторонніми втручаннями. Сучасні інформаційні технології, і, зокрема, так званий „демонстраційний ефект” глобалізації, що виник завдяки Інтернету й супутниковим каналам, значно спростили завдання зарубіжних диригентів; не випадково неприродне словосполучення „гуманітарна інтервенція” уже міцно увійшло в тезаурус політики. Кожна держава існує сьогодні в полі високої напруги, градус якої визначається співвідношенням сили і слабкості, з одного боку, і мудрістю та зваженістю політиків, з іншого. Очевидно, що в умовах глобальної фінансово-економічної кризи виграють країни, які радикально переглядають шкалу пріоритетів задля відмови від орієнтації на симулякри й політичну риторіку та пропонують мобілізаційні моделі, що ґрунтуються на прагматичних підходах. У першу чергу ця прагматика має проявлятися в розумному виборі партнерів – як стратегічних, так і тимчасових.

Запропонувати якусь дійову формулу культури конфлікту в українських умовах важко – баланси стримувань і противаг, що однаково тримаються і на праві, і на етиці, зруйновані, а для формування нових потрібен час. Здається, однак, що евристичного потенціалу фундаментальної категорії „культура миру”, уведеної в політичний обіг зусиллями ЮНЕСКО наприкінці ХХ століття, ще не втрачено. У фундамент комплексних міждисциплінарних програм, спрямованих на її концептуалізацію, закладалася стара ідея ненасильства, підкріплена широким трактуванням миру як однієї з найважливіших цінностей, що ґрунтуються на повазі до людини та її прав. При цьому в поняття миру вкладалося не лише те, що не ведеться бойових дій, але й турбота про життя людини у єдності з природою, Космосом, власною совістю. Передбачався також постійний діалог цінностей, національних, державних, етнічних інтересів, продуктивна взаємодія різних гілок і рівнів влади та ще багато чого іншого. Культура миру як політика спрямовується на творення нових інструментів співпраці та взаєморозуміння. Як правовий феномен, вона розглядається як знаряддя впливу на процеси міжнародної і внутрідержавної нормотворчості. Як моральний чинник, вона покликана мінімізувати вплив егоїстичних проявів, закладених як у природі людини,

так і в проявах, викликаних амбіціями політиків.

Ухвалюючи рішення про оголошення 2000 року Міжнародним роком культури миру, ООН сподівалася розпочати новий етап боротьби за справедливе світовлаштування. На жаль, війна в Югославії, якій ООН виявилася не в змозі протистояти, приглушила суспільний резонанс заклику до ненасильства і толерантності. Але в наступні роки людство мало можливість переконатися, що силові сценарії розв'язання конфліктів – це шлях у безодню. А, отже, домовленостям на основі толерантності немає розумної альтернативи. При цьому важливо, щоб можливості інформаційного суспільства ефективно використовувалися не для маніпулювання суспільною свідомістю, а для ефективної взаємодії в усіх сферах життя людини.

М. Пруст свого часу зауважив, що найкращим лікарем для хворого є сама хвороба, бо саме вона змушує його серйозно дбати про своє здоров'я. Перелік хвороб сучасної цивілізації міг би бути надто довгим. Але вона ще має певний ресурс міцності, і людству слід подбати, щоби нові комунікаційні можливості пішли йому на користь.

Література:

1. **Бехманн Г.** Концепции информационного общества и социальная роль информации // Политическая наука (Москва). – 2008. – № 2. – С. 10 – 28.
2. **Кутырев В. А.** Крик против небытия // Вопросы философии. – 2008. – № 8. – С. 60 – 72.
3. **Бодріяр Ж.** Симулякри і симуляція. – К., 2004. – С. 34 – 35.
4. День. – 2007. – 15 червня.
5. **Бек У.** Общество риска. На пути к другому модерну. – М., 2000. – С. 21 – 40, 95.
6. **Castells M.** Communication, power and counter-power in the network society // International journal of communication – 2007. – № 1. – P. 238 – 266.
7. Див.: **Быченков Д. В.** Политический риск: проблемы дефиниции и классификации // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 123 – 133.